

ปรัชญาการเมืองว่าด้วยเรื่องสบทความตาย บทวิเคราะห์ข้อความคิดของชีวิต
เพื่อโอบกอดความตาย

**Political Philosophy at the Precipice of Death and Corresponding
Viewpoint that Embraces Death as Premise**

สุริยะ หาญพิชัย

มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี

Suriya Hanphichai

Thepsatri Rajabhat University, Thailand

E-mail: hanpichai@hotmail.com, suriya.h@lawasri.tru.ac.th

Received: September 5, 2024; Revised: February 27, 2025; Accepted: February 28, 2025

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาแนวคิดทางปรัชญาการเมืองว่าด้วยเรื่องสบทความตาย และพัฒนาสร้างสรรค์ความเข้าใจการโอบกอดความตายตามความเป็นจริงของชีวิต ซึ่งความตายตามแนวคิดทางปรัชญา การเมือง เศรษฐกิจ และกฎหมายนั้นเป็นสภาวะที่อยู่กันคนละขั้วกับชีวิตอันก่อให้เกิดการสูญเสียความพลัดพรากเป็นเหตุให้มนุษย์มองความตายเป็นสิ่งที่น่ากลัว และไม่ใช่สิ่งที่พึงปรารถนาเพราะทำให้ชีวิตมีขอบเขตจำกัด ซึ่งดูเหมือนความตายเป็นชีวิตที่ถูกซ่อนไว้ เป็นสิ่งไกลตัวและไร้ประโยชน์ แต่ในความเป็นจริงกลับตรงข้ามอย่างสิ้นเชิง มโนทัศน์เรื่องความตายแสดงถึงคู่ตรงข้ามกับชีวิตที่รวมเป็นหนึ่งเดียวระหว่างร่างกายและวิญญาณ ความตายในฐานะเป็นหนทางสู่ความแตกสลายทางรูปทรง และความตายเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตที่ถูกปิดบัง มโนทัศน์ความตายเหล่านี้อาจดูเหมือนขัดแย้งกับสามัญสำนึกและห่างไกลกับความเป็นชีวิตมนุษย์ ทว่าหากพิจารณาความจริงในชีวิตมนุษย์ไม่อาจลบล้างความตายได้ ชีวิตกับความตายเป็นสภาพคู่สัมพันธ์เชื่อมโยง เมื่อมีชีวิตย่อมไม่มีความตาย เมื่อเกิดความตายย่อมสิ้นไร้ชีวิต

คำสำคัญ: ความตาย ; ปรัชญาการเมือง ; ความเป็นจริงของชีวิต

Abstract

This essay aims at studying political philosophy at the precipice of death upon creative thought process that seeks to embrace death as one universal truth of life. From philosophical, political, economic, and legal perspectives, death is in fact perceived as the opposite to life, where the former signifies loss and separation, therefore undesirable and unwelcoming because such state sets limit to life. That said, such viewpoint however also implies that death is far-fetched and undeserving. In reality, death however can only be understood once embraced as indispensable to life that in turn becomes meaningful once perceived as an embodiment of

one's physical body and inner soul. From that perspective, death is one's most natural returning pathway that in fact faithfully shines the light to what life really is and could possibly be. Despite controversy even conflicting viewpoints to generally accepted conscience in the society at large, such interpretation is a commonsense about life, to the extent to which its existence can never substitute death, and therefore giving rise to the very nature of both life and death that rightfully coexist in interdependent realms, particularly for life can never substitute death, but all the more vice versa.

Keywords : Death ; Political Philosophy ; Truth of Life

บทนำ

การเกิด แก่ เจ็บ ตายเป็นเรื่องธรรมดาของมนุษย์ ในแง่หนึ่งความตายคือสัจธรรม ประเด็นคือเกิดมาต้องแก่ เจ็บ และตายจริงหรือเปล่า เพราะนักสังคมวิทยาพบว่า แต่ละสังคมในแต่ละยุคสมัยให้ความหมายแก่การเกิด แก่ เจ็บ ตายไม่เหมือนกัน ความหมายของชีวิตและความตายจึงผันแปรไปตามบริบทต่างๆ ซึ่งปัจจุบัน การให้ความหมายต่อพิธีกรรมและการทำศพก็เปลี่ยนไป เมื่อความหมายเปลี่ยนไปจึงก่อให้เกิดความขัดแย้ง ความไม่เข้าใจ ความห่างเหิน และความแปลกแยก ยกตัวอย่างงานเขียนของเฮโรโดตัส นักประวัติศาสตร์ชาวกรีกโบราณ ซึ่งแสดงให้เห็นการให้ความหมายและพิธีกรรมต่อความตายที่แตกต่างกันระหว่าง 2 วัฒนธรรมว่า การที่คนยุคใหม่ให้ความสนใจกับชีวิตอย่างสูง เป็นเพราะเทคโนโลยีทำให้มนุษย์ตายช้าลง โรคภัยไข้เจ็บเป็นสิ่งที่รักษาได้ หลายสิ่งหลายอย่างจึงถูกเลื่อนออกไปในอนาคตไกลมาก วิทยาการจึงทำให้มนุษย์ยุคใหม่รู้สึกว่าการตายไม่ใช่สิ่งใกล้ตัวอีกต่อไป และรู้สึกว่าการตายเป็นเรื่องใหญ่ไม่ว่าสังคมจะให้ความหมายกับชีวิต การเกิด แก่ เจ็บ ตาย อย่างไรก็ดีแล้วแต่ ประเด็นสำคัญที่สุดคือ เราขาดความหมายของชีวิตที่ดีไม่ได้ เราต้องรู้ความหมายของชีวิตที่ดี แต่ชีวิตที่ดีไม่ใช่ของเราคนเดียว เราอยู่โดยไม่มีสังคมไม่ได้ ชีวิตที่ดีต้องเชื่อมโยงกับสังคม (สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ, 2559)

ความตายในสามัญสำนึกของคนทั่วไปเป็น สภาพที่ร่างกายสูญเสียความเป็นชีวิตอันเป็นสัจธรรมของชีวิตมนุษย์ที่ส่งผลกระทบต่อผู้คนรอบตัวโดยตรง แต่จะมีสักกี่คนที่ได้ตระหนักถึงธาตุแท้ของความตายซึ่งคนส่วนใหญ่มักพินิจพิจารณาว่าเป็นสิ่งไกลตัวและเป็นประสบการณ์ของบุคคลอื่นที่ได้จากโลกนี้ไปแล้ว ทั้งนี้อาจเป็นอาจเป็นเพราะตัวเองยังไม่เคยเผชิญกับความตาย สิ่งที่สำคัญก็คือคนทั่วไปไม่สามารถเข้าใจความตายได้ตามความเป็นจริงทำให้ไม่อาจตอบคำถามได้ว่าความตายมาจากไหน ขณะเกิดความตายเราควรรู้สึกอย่างไร และตายแล้วจะไปไหน สิ่งเหล่านี้ทำให้คนส่วนใหญ่พิจารณาความตายเป็นสิ่งเร้นลับ เกิดเป็นความสงสัยและความหวาดกลัวตามมา ซึ่งก่อให้เกิดทัศนคติเชิงลบที่ต้องการหลีกเลี่ยงให้พ้นความตายให้ไกลและวางสถานะ

ของความตายเป็นปฏิปักษ์กับชีวิต ในความเป็นจริงถึงแม้ความตายอยู่ในมิติที่ซ่อนเร้นและมีความน่าสะพรึงกลัวก็ตาม (พระพจนันท์ กุมพล และคำแหง วิสุทธางกูร, 2561)

เมื่อเอ่ยถึงความตาย ปฏิกริยาของคนส่วนใหญ่ที่มีต่อคำนี้อาจแบ่งได้เป็นสองกลุ่ม คือ กลุ่มแรก มีความหวาดกลัว ความตายถือเป็นคำต้องห้าม เป็นลางร้าย จะนำความสูญเสียโศกเศร้ามาสู่คนที่พูด กลุ่มที่สอง เกิดความท้าทาย ยอมรับว่าทุกคนเกิดมาแล้วต้องตาย เราจะใช้ชีวิตอย่างไรก็ได้ เพราะที่สุดแล้วก็ต้องตายอยู่ดี อย่างไรก็ตาม แม้จะมีท่าทีกับความตายที่แตกต่างกัน แต่ทว่าสิ่งที่น่าเศร้าที่สุดที่เหมือนกันของคนทั้งสองกลุ่มนี้ก็คือ เกือบทุกคนต่างใช้ชีวิตราวกับว่าจะไม่มีวันตาย หลายคนปล่อยให้ชีวิตเลื่อนไหลไปตามกระแสธารแห่งชีวิตโดยไม่สิ่งใดกำกับ ขณะที่อีกหลายคนดำเนินชีวิตมุ่งไปข้างหน้าอย่างเร็วเพื่อแสวงหาทุกสิ่งทุกอย่างที่ตนเองต้องการ โดยเมื่อถึงวินาทีสุดท้ายของชีวิตเขากลับค้นพบว่าไม่เคยพบสิ่งที่ต้องการนั้นเลยแม้สักครั้งเดียว บนความเชื่อว่าในหนึ่งชีวิตที่เราจะต้องเผชิญหน้ากับความตายอันเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้อย่างแน่นอน เราควรจะยอมรับความตายอย่างสงบและมีสติเพื่อไปสู่ภพภูมิที่ดีต่อไป สิ่งสำคัญยิ่งยวดที่เราจะไปถึงความตายอย่างสงบได้นั้น เราควรจะย้อนกลับมาทบทวนความคิดเรื่องความตายเสียใหม่ว่าความตายไม่ใช่สิ่งที่น่ากลัว ในทางกลับกัน ความตายเปรียบได้ดังครูที่เคี่ยวเข็ญ คอยนำทางชีวิตเราให้ก้าวไปสู่เส้นทางของความสุภาพ ปัญญาที่แท้จริง หากเปลี่ยนแนวคิดเรื่องความตายได้เราจะเปลี่ยนการดำเนินชีวิตได้ทั้งชีวิต (อดิศักดิ์ ทองบุญ, 2563)

มโนทัศน์เรื่องความตายแสดงถึงความตายในแง่คู่ตรงข้ามกับชีวิตที่รวมเป็นหนึ่งเดียว ความตายในฐานะเป็นหนทางสู่ความแตกสลายทางรูปทรง และความตายเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตที่ถูกปิดบัง มโนทัศน์ความตายเหล่านี้อาจดูเหมือนขัดแย้งกับสามัญสำนึกและห่างไกลกับชีวิตมนุษย์ ทว่าหากพิจารณาในเชิงสัญลักษณ์และอุปลักษณ์กลับพบว่า เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับโลกของเราทั้งสิ้น เพราะความจริงมนุษย์ไม่อาจหลบเลี่ยงความตายได้ แต่สามารถใช้ความตายวิวัฒนาการไปสู่การมีชีวิตที่ดียิ่งขึ้นได้ การเกิด ความแก่ ความเจ็บป่วย และความตาย เป็นสิ่งที่แต่ละคนต้องประสบพบเจอตราบเท่าที่ยังเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ “มนุษย์ทุกคนเกิดมาต้องตาย” เป็นสัจธรรมเรียบง่าย แต่ดูเหมือนว่าการหาคำตอบเรื่องความตายของมนุษย์ยังไม่สิ้นสุด ดังนั้น ชีวิตมนุษย์เราที่เกิดมาควรที่จะรู้และเข้าใจชีวิตของตนทั้งก่อนเกิด หลังเกิดขณะมีชีวิต และหลังตาย อันจะช่วยเตือนสติมนุษย์และดำรงอยู่ด้วยความไม่ประมาท อันจะทำให้มนุษย์สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างราบรื่นและมีความสุข

ปรัชญาการเมืองว่าด้วยเรื่องชีวิตและความตาย

ความตาย เป็นสัจธรรมของชีวิตมนุษย์และสัตว์โลกที่มีอาจหลีกเลี่ยงได้ เป็นปรากฏการณ์ทางธรรมชาติหนึ่งในกระบวนการมีชีวิต คือ การเกิด แก่ เจ็บ ตาย เรายอมรับโดยทั่วไปว่าเรามีสิทธิในชีวิต ซึ่งสิทธินี้เป็นสิทธิโดยธรรมชาติที่จะสามารถดำรงชีวิตของตนให้มีชีวิตดำเนินอยู่ได้ (ลัญฉน์ศักดิ์ อรรถยากร, 2561) สอดคล้องกับวาทกรรมของ มารี เรเนอร์ (Marie Lenéru) ที่กล่าวว่า “ความตายและมีเพียงแต่ความตายเท่านั้น ที่เราควรจะปรึกษาพูดคุยในเรื่องชีวิต ไม่ใช่ในเรื่องของอนาคตอันเคลือบคลุม หรือหนทางในการรอดชีวิต แต่เป็นเรื่องที่เราจะไม่ได้อยู่อีกต่อไป มันคือจุดจบของตัวเราเอง และทุกสิ่งอย่างที่เกิดขึ้นในห้วงเวลาระหว่างความตายกับ ณ ตอนนี้” ความตายในแง่มุมทางปรัชญาทำให้เกิดความรู้สึกสองด้านควบคู่กันไป คือการตระหนักถึงความตาย ทั้งในแง่ของมิตรแท้และศัตรูถาวร ซึ่งความสัมพันธ์ดังกล่าวส่งผลกระทบต่อรูปแบบความคิดและคงเป็นที่ถกเถียงกันสืบเนื่องเรื่อยมาในโลกว่าวิชาการด้านปรัชญาจนถึงทุกวันนี้ (กัญญชลานาวานุเคราะห์, 2564)

ฌาคส์ แดร์ริดา (Jacques Derrida) นักปรัชญาโพสโมเดิร์นได้ยึดถืออย่างหนักแน่นเรื่อยมาว่า “การเรียนรู้ที่จะมีชีวิตที่แท้แล้วคือการเรียนรู้ที่จะตาย” ดังที่เขาอธิบายไว้ว่า การเรียนรู้ที่จะมีชีวิตควรจะเป็นการเรียนรู้ที่จะตาย เรียนรู้ที่จะระลึกได้ เช่นเดียวกับยอมรับมรณกรรมสมบูรณ์ ที่ไม่มีทางรอด การฟื้นคืนกลับมาใหม่ หรือการไถ่ถอนใดๆ ไม่ว่าสำหรับตัวเราเองหรือคนอื่น ๆ นี่เป็นคำประกาศทางปรัชญาเก่าแก่นับจากยุคของเพลโตเป็นต้นมาว่า การคิดปรัชญาคือการเรียนรู้ที่จะตาย จากแนวคิดที่มองว่า ความตาย ที่กล่าวข้างต้นเรียกว่า เป็นมากกว่า มรณกรรมธรรมดา เพราะมันคือการตระหนักรู้ถึงความตาย ที่มนุษย์เรารับมอบมาตั้งแต่เริ่มมีชีวิต และมีแต่เราเท่านั้นที่จะรับมันไว้เมื่อเวลาสุดท้ายมาถึง เหมือนดังเช่นที่เขากล่าวไว้ใน *The Gift of Death* ว่า ความตายเป็นสิ่งที่ไม่มีใครอื่นใดจะประสบหรือเผชิญหน้าแทนที่ตัวฉัน หรือ ฉันสามารถให้ทุกสิ่งอย่างให้คนอื่นได้ ยกเว้นเพียงแต่ความตาย ไม่สามารถตายแทนเธอ ในความหมายของการเข้าไปตายแทนที่เธอ ฉันสามารถตายเพื่อคนอื่นได้ ในความหมายที่ความตายของฉันอาจช่วยให้เขามีชีวิตยืนยาวขึ้น ฉันสามารถช่วยเหลือใครสักคน โดยการกระโจนลงน้ำหรือเปลวเพลิง เพื่อดึงเขาออกมาจากเงื้อมเงาของความตายได้ในเวลาหนึ่ง ฉันสามารถมอบหัวใจให้กับเธอ ทั้งในความหมายตรงๆ หรือความเปรียบเปรย เพื่อให้เธอมีชีวิตต่อไป แต่ฉันไม่สามารถตายแทนที่เธอ ฉันไม่สามารถสละชีวิตของฉันเพื่อแลกเปลี่ยนกับความตายของเธอ (Jacques Derrida, 1996) ความตายสำหรับแดร์ริดาจึงไม่เพียงทำให้สิ่งต่างๆ ทั้งหลายมีชีวิต แต่ยังเป็นสิ่งที่ทำให้แต่ละชีวิตแตกต่างและมีความตายเป็นของตนเอง จากบทสัมภาษณ์สุดท้ายดังกล่าว แดร์ริดายอมรับว่าต่อให้เขาเข้าใจ หากก็ไม่ใช่เรื่องง่ายๆ เลยสำหรับการอำแขนโอบกอดรับความตายของตนเองเข้ามา เพราะตัวเขายังคงรักษาสถานะผู้รอดตายเอาไว้

ความตายแยกมัตยะ (Mortal) ออกจากอมัตยะ (Immortal) หรือทวยเทพทั้งหลาย ความตายจึงเป็นเครื่องหมายของการมีชีวิตอยู่ การครุ่นคิดเกี่ยวกับความตาย หรือการปรึกษาหารือกับความตาย เพื่อเข้าใจชีวิต เป็นเส้นทางทางความคิดจากอารยธรรมโบราณดำรงอยู่สืบเนื่องมาจนถึงทุกวันนี้ สำหรับเฮเกล (G.W.F. Hegel) นักปรัชญาผู้เรืองนามชี้ให้เห็นว่า การรู้จักและเผชิญกับความตายโดยมุ่งมั่น หรือการต่อสู้ดิ้นรนให้พ้นจากความตาย คือสิ่งที่ทำให้เราแตกต่างจากสัตว์ หรือใน System of Ethical Life ที่เขากล่าวอย่างชัดเจนว่า “ในความตายเขาสามารถตระหนักถึงความเป็นอิสระภาพสมบูรณ์และความเป็นเสรีเพื่อตัวเขาที่เป็นเหมือนดังจิตสำนึกเชิงนิเสธ” ซึ่งมนุษย์แตกต่างจากสัตว์ ไม่ใช่แค่มนุษย์มีจิตสำนึก แต่มนุษย์มีจิตสำนึกที่จะรู้จักตัวเอง และความตายคือเงื่อนไขสำคัญข้อหนึ่งที่ทำให้มนุษย์ตระหนักถึงจิตสำนึกนี้ ดังวาทะที่เขากล่าวไว้ว่า “สัตว์ทั้งหลายตาย แต่ความตายของสัตว์นั้นกลายเป็นจิตสำนึกของมนุษย์” การรับรู้ตนเอง (Self-Consciousness) สำหรับเฮเกลแล้วมีหลายขั้นตอน การอุปมาเรื่องนายกับทาสคือขั้นตอนหนึ่งที่เขายกมาเพื่ออธิบาย ด้วยเพราะมนุษย์แต่ละคนจำเป็นต้องแสวงหาการรับรู้ตนเอง หากการรับรู้นี้จะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยการปฏิเสธสิ่งซึ่งไม่ใช่ตัวเราเอง มนุษย์แต่ละคนต่างต้องต่อสู้ดิ้นรนเพื่อบรรลุถึงการมีอยู่ของตน การเอาชนะไม่ใช่การฆ่าหรือทำลายอีกฝ่าย แต่ในหลายกรณีคือการทำให้อีกฝ่ายสยบยอม และตระหนักถึงความเหนือกว่าของผู้ชนะ ความสัมพันธ์ระหว่างนายกับทาสจึงเป็นอุปมาที่ตนที่มีความสำคัญ และเป็นต้นธารของวิชาวิธี (Dialectic) ของเฮเกลในเวลาต่อมา การเป็นทาสหมายความว่าการทำงานเพื่อรับใช้นาย คือการใช้แรงงานผลิตปัจจัยต่างๆ ที่นายต้องการ ซึ่งนายก็มักจะปฏิบัติกับทาสเหมือนเช่นวัตถุ หรือมองเห็นทาสเป็นเครื่องมือ การเป็นนายจึงเป็นการตระหนักถึงตัวตนท่ามกลางวัตถุทั้งหลาย ส่วนผู้เป็นทาสที่จำเป็นต้องปฏิเสธความเป็นคนของตนเอง ในอีกแง่เขากลับถ่ายทอดความเป็นตัวเขาลงไปในวัตถุต่างๆ ที่สร้างหรือทำขึ้น สามารถตระหนักถึงตัวเองได้จากสิ่งที่ตนผลิต ทว่าสิ่งที่ตนผลิตก็เป็นสมบัติของนายหรือเป็นอิสระต่อทาส การตระหนักรู้ของทาสจึงไม่สมบูรณ์เช่นกัน ทาสจึงดูเหมือนจะมีข้อได้เปรียบกว่าตรงที่มีโอกาสในพัฒนาการรับรู้ของตนในระดับที่สูงขึ้น และสามารถตระหนักถึงเสรีภาพทางความคิดที่กำหนดปัจจัยการผลิตอีกชั้น การเสี่ยงชีวิตหรือการดิ้นรนต่อสู้เพื่อรอดพ้นความตายเป็นส่วนหนึ่งของการรับรู้ตนเอง แต่สำหรับเฮเกลแล้ว การมีเพียงรับรู้ตนเองก็เป็นเพียงความรู้เพียงด้านเดียว หรือเท่ากับการพูดว่า ฉันเท่ากับตัวฉัน และไม่อาจช่วยให้ฉันสามารถเข้าใจโลกได้อย่างครบถ้วน การรับรู้ตนเองจึงต้องปฏิสัมพันธ์กับสิ่งที่อยู่ภายนอก สิ่งที่เราเรียกว่าความปรารถนาในสิ่งอื่น แต่ในโลกที่เราอยู่นั้น ความปรารถนานี้จะไม่มีวันได้รับการเติมเต็ม เราจะยังคงต้องการหรือปรารถนาในสิ่งอื่นเรื่อยไป ดังวาทกรรมของ ฌอร์ฌ บาตัย (Georges Bataille) ที่กล่าวว่า “เรามีข้อเท็จจริงสองอย่างบนโลกใบนี้ที่เที่ยงแท้แน่นอน หนึ่ง เราไม่อาจเป็นทุกสิ่งอย่าง และสอง เราต้องตาย” ดังนั้น ความตายคือฐานะของคนเป็นที่มีชีวิตอยู่แลพินิจดูคนตายจากไป สิ่งมีชีวิตทั้งหลายบนโลกล้วนต้องตาย แต่เพียงมนุษย์เท่านั้นที่มองเห็นความตายเป็นปัญหา สิ่งมีชีวิตอาจมีวัฏจักรคล้ายหรือเหมือนกัน แต่มีแค่เราที่ตระหนักได้ว่า ตัวเองจะต้องตาย ความตายของคนจึงมีนัยแตกต่างจากสิ่งมีชีวิตอื่นๆ ในกรอบอธิบายทางด้านสังคมวิทยา มุมมองต่อความตายนี้แปร

ผันไปตามพื้นที่ เวลา หรือสภาพสังคมที่เราดำรงอยู่ เราจะเข้าใจทัศนคติและความคิดเรื่องความตายได้ก็จำเป็นต้องอ้างอิงเชื่อมโยงกับสวัสดิภาพและช่วงชีวิตของปัจเจกทั้งหลาย ด้วยเพราะในสังคมที่อายุขัยคนเรา ยืนยาว ความตายก็เหมือนถูกรั้งชะลอไว้ จนภาพของคนตายหรือความตายเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นไม่บ่อย ก็ย่อมเป็นไปได้ที่เราจะลืมหรือเก็บกดความคิดเกี่ยวกับความตายเอาไว้ (Norbert Elias, 2001)

ในหลายสังคมการเปิดบ้านให้สาธารณชนเข้าไปเยี่ยม หรือดูใจคนที่กำลังจะตายเป็นธรรมเนียมเก่าแก่ที่ต้องยึดถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด และเรียกว่าเป็นชนชั้นนี้เรื่อยมาจนกระทั่งย่างเข้าสู่โลกยุคใหม่ที่เราเกิดและตายในโรงพยาบาล ตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นความสำคัญในการตระหนักถึงความตาย หรือการพยายามทำความเข้าใจกับความตาย ก็อยู่ในอุปราณที่ศักราชบามรณะ (Danse Macabre) ภาพโครงกระดูกเต้นระบำที่แพร่หลายในงานจิตรกรรมช่วงปลายของยุคกลาง หรือหากเป็นละครก็คือฉากตอนหนึ่งใน Hamlet ของเชกสเปียร์ ที่ตัวเอกของเรื่องหยิบกะโหลกบนหลุมศพมาพูดคุ้ย ซึ่งก็แสดงให้เห็นว่า การคิดถึงความตายกลายเป็นสัญลักษณ์ที่มนุษย์เคยคุ้น และมันเริ่มมีเค้าลางของความเปลี่ยนแปลงให้เห็นสืบต่อเรื่อยมาจนถึงศตวรรษที่ 18 เมื่อภาพระบำรณะแบบดั้งเดิมที่โครงกระดูกหรือความตายแทบจะไม่เคยสัมผัสต้องตัวบุคคลในภาพ เริ่มมีห้วงการกระทำที่ดูรุนแรงมากขึ้นพร้อมกับมีนัยทางเพศ จนดูราวกับความตายกำลังขึ้นใจชีวิต แต่ในบางห้วงเวลาที่ความตายคือสิ่งที่พบเห็นได้โดยทั่วไป เช่น ระหว่างเกิดสงคราม หรือโรคระบาด การเตรียมพร้อมหรือตระหนักถึงความตายก่อนจะตาย จึงเป็นเรื่องที่มีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าการดิ้นรนมีชีวิตรอด (Philippe Ariès, 1976) ด้วยเหตุนี้เองนักประวัติศาสตร์สังคมบางคนจึงลงความเห็นว่า ความคิดในเรื่องความตายมีวิวัฒนาการสวนทางกับอารยธรรมของมนุษย์ คือเริ่มต้นจากความตายที่เชื่อก่อนจะพัฒนาไปสู่ความตายที่ป่าเถื่อน แต่ถ้าพิจารณาในกรอบคิดทางปรัชญา ความตายของมนุษย์ถูกฝังไว้ภายในจิตสำนึก ทำให้เราแตกต่างจากสัตว์และสิ่งมีชีวิตโดยทั่วไป ที่ความตายคือสิ่งที่อยู่ภายนอก สัตว์อาจหยิบบิ้นความตายให้แก่นัก เพื่อความอยู่รอด แต่มันจะไม่สร้างหรือสถาปนาความตายไว้ภายในจิตสำนึกของมัน (Gilles Deleuze, 1988)

แน่นอนว่าคงจะไม่มีนักปรัชญาคนใดบนโลกหล้าที่มรณกรรมของมนุษย์เราจะสร้างความน่าฉงนฉงายใจให้กับผู้คนทั้งหลายได้มากเท่ากับ เอมพิโดคลีส (Empedocles) เมธีกรีกโบราณที่ความตายของเขาถูกแปรเปลี่ยนเป็นตำนานความตายที่มีมากมายหลากหลายรูปแบบ ตั้งแต่กระโจนลงปล่องภูเขาไฟ ผูกคอตาย กระโดดน้ำ และกระทั่งหายลับไป การที่เอมพิโดคลีสสามารถตายได้มากกว่า 1 ครั้ง เพราะความตายของเขาถูกเชื่อว่า เป็นพิธีเปลี่ยนผ่านให้เขาเป็นอมตะ ซึ่งสอดคล้องกับหลักความปรัชญาของเขาที่ว่า แท้จริงแล้วไม่มีการเกิดหรือการตายอย่างแท้จริง มีแต่การสืบทอดเกี่ยวเกาะกันระหว่างชีวิตทั้งหลาย (Ava Chitwood, 2006)

ความตายในมุมมองทางปรัชญาถูกขบคิดพิจารณามาก่อนว่าเป็นส่วนหนึ่งส่วนเดียวกับชีวิต ชีวิตคือสิ่งที่ส่งมอบต่อกันไป ชีวิตหนึ่งดับสิ้นลงเพื่อให้ชีวิตอื่นดำเนินต่อไป เหมือนดังถ้อยความของ ลูเครทีอุส (Lucretius) กวีและปราชญ์ชาวโรมันที่ว่า “สิ่งมีชีวิตทั้งหลายมีชีวิตอยู่โดยพึ่งพาชีวิตอื่นๆ เหมือนกลุ่มของนักวิ่งที่ส่งมอบคบเพลิงต่อกันไป” ฉะนั้น การปราศจากความตายแล้ว ชีวิตก็ย่อมจะไม่ใช่วิต การเป็นอมตะ หรือการมีชีวิตอยู่ยืนยาวไม่สิ้นสุดแบบแวมไพร์ไม่อาจเรียกว่าชีวิตได้ ความตายจึงเปรียบดังของขวัญ หรือเป็นปลายทางที่ชีวิตทั้งหลายมุ่งไป และในอีกทางก็เป็นสิ่งที่กำหนดความหมายของชีวิต ในทำนองเดียวกับ ซิเซโร (Cicero) ปราชญ์ชาวโรมันจึงกล่าวว่า การทำปรัชญาไม่ได้เป็นอะไรมากไปกว่าการเตรียมพร้อมที่จะตาย ด้วยเพราะการขบคิดทางปรัชญา คือการชักพาวิญญาณเร่อออกไปนอกร่างกาย เป็นภาวะที่คล้ายคลึงกับการตาย และเมื่อฝึกฝนที่จะขบคิดเช่นนี้เรื่อยไป เราก็จะเคยชินและเข้าใจเองว่า ความตายไม่ใช่สิ่งที่น่าพรั่นพรึงแต่อย่างใด แต่ มงแตญ (Montaigne) นักเขียนชาวฝรั่งเศสก็ชี้เตือนผู้หมกมุ่นกับความตายว่า นั่นอาจไม่ใช่หนทางแห่งการใช้ชีวิต หรืออย่างน้อยก็เขาคคนหนึ่งก็ไม่ยอมที่จะครุ่นคิดถึงความตายจนสิ้นไร้ความสุข สิ่งที่มีมงแตญคิดถูกอธิบายขยายความไว้อย่างน่ารับฟังโดย บาร์ค สปิโนซา (Baruch Spinoza) นักปรัชญาดัตช์เชื้อสายยิว ผู้ที่มองว่า การจดจ่ออยู่กับความตายหรือไม่เข้าใจความตายอาจนำไปสู่ความชั่วร้ายได้ ซึ่งสามารถแบ่งแยกคนออกเป็น 2 จำพวก พวกแรกคือ *Homines Carnales* ความตายมีบทบาทหรือส่งผลกระทบในทางที่เลวร้ายต่อคนจำพวกนี้ ขณะที่พวกหลังคือ *Homines Sapientes* ความตายไม่สามารถทำอะไรได้ ดังนั้นสำหรับสปิโนซาแล้ว “ไม่มีอะไรที่เสรีชนควรจะคิดถึงน้อยกว่าความตาย และปัญญาของเขาไม่ได้มีไว้เพื่อขบคิดเรื่องความตาย ทว่ามีไว้เพื่อขบคิดถึงชีวิต” สำหรับสปิโนซา เราสามารถอธิบายถึงความตายง่ายๆ ว่า “ถ้าเรายู่ตรงนี้ ความตายก็ไม่ได้มีอยู่ที่นี่ และในทางกลับกัน เมื่อความตายอยู่ที่นี่ เราก็ไม่ได้มีอยู่ตรงนี้” แต่กระนั้นในโลกสมัยใหม่ การรู้จักและเข้าใจความตายของตัวเรา กลับถูกอธิบายโดยนักปรัชญาบางคนว่า เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ไม่ได้ ความตายของเราเกิดก็เมื่อเราไม่ได้มีอยู่ตรงนั้น หรือไม่ได้มีลมหายใจหรือการรับรู้ใดๆ อีกต่อไป คนที่รับรู้และเฝ้าดูความตายของเราจึงไม่ใช่ตัวเรา

มาร์ติน ไฮเดกเกอร์ (Martin Heidegger) กล่าวถึงการเผชิญหน้าระหว่างความตายกับหมวดหมู่แห่งการดำรงอยู่ที่เขาเรียกว่า *Dasein* พร้อมทั้งอธิบายให้เห็นว่า ความตายของบรรดา *Das Man* (The Them) หรือรูปแบบการดำรงอยู่อันไม่เที่ยงแท้ที่อยู่ในโลกประจำวัน (Everydayness) ผู้พูดคุยด้วยภาษาอันหาสาระไม่ได้ (Idle Talk) จะเป็นความตายที่เป็นเพียงข้อมูลชนิดหนึ่ง เช่น ผู้ตายรู้จักกับพวกเขาหรือไม่ ผู้ตายตายเพราะเหตุใด หรือเป็นความตายที่พวกเขาารู้เพียงว่า มีเกิดขึ้นทุกนาทีทุกชั่วโมง แต่ไม่สามารถเข้าใจหรือตระหนักถึงความหมายที่แท้จริงของมันได้ ความตายและการตายเชิงกายภาพจึงมีนัยแตกต่างกัน เพราะสำหรับไฮเดกเกอร์แล้ว ความตายคือความเป็นไปได้ของความเป็นไปไม่ได้ที่สมบูรณ์แบบของ *Dasein* เหตุนี้จึงไม่อาจเปรียบเทียบได้กับการหมดสิ้นลงของบางสิ่ง ความตายของคนคนหนึ่งไม่ใช่เหตุการณ์เชิงประจักษ์ ไม่มีใครตายแทนใครได้ ไม่มีใครจะเข้าใจความตายแทนคนตายได้ ความตายจึงเป็นสิ่งที่ทำให้ *Dasein* เป็นปัจเจก

เราอาจสรุปด้วยคำกล่าวที่ว่า ยิ่งเราเริ่มมีชีวิตมากขึ้นเท่าไร เราก็มียังมีอายุมากพอที่จะตาย (Maurice Blanchot, 1994) ด้วยกรอบอธิบายของไฮเดกเกอร์นี้ ทำให้นักคิดในยุคต่อมาอธิบายความตายในฐานะของความเป็นไปไม่ได้ ไม่ใช่เพราะความตายคือสิ่งที่เกิดขึ้นไม่ได้ แต่ทว่ามันคือสิ่งที่เป็นไปได้ที่เราจะก้าวไปถึงเพื่อเข้าใจหรือรับรู้ ความตายจึงเป็นกล่องปริศนาที่ผู้เปิดไม่สามารถบอกใครได้ว่ามีอะไรอยู่ภายใน เพราะเมื่อเปิดแล้วผู้เปิดก็สิ้นลมหายใจ สิ่งที่เราสามารถกระทำได้คือการสืบย้อนจากศพ แต่ไม่ใช่จากการประสบพบเจอกับความตายจริงๆ เพราะนั่นคือสิ่งที่เป็นไปได้ จึงไม่น่าแปลกใจแต่อย่างใดที่ความตายจะเป็นตัวละครหรือสถานการณ์ที่เปี่ยมด้วยไปด้วยปริศนาที่ชวนให้เราสนใจใคร่รู้เสมอมาและอาจเสมอไป

ความหมายของชีวิตกับความตาย

ความตายเป็นความจริงอย่างหนึ่งในชีวิตของมนุษย์ มนุษย์ทุกผู้นามจำต้องเผชิญหน้ากับความตาย การสืบทายกับความตายจึงเป็นสิ่งสำคัญที่นักปรัชญาให้ความสนใจ (อภิโชค เกิดผล, 2563)

1) ชีวิตกับความตายตามทัศนะของจิตนิยม (Idealism) มองว่ามนุษย์มีองค์ประกอบสองส่วนคือ จิตกับกาย องค์ประกอบฝ่ายจิตเป็นสิ่งอมตะมีธรรมชาติไม่ตาย ทำหน้าที่เป็นตัวตนที่แท้จริงของมนุษย์ ส่วนฝ่ายกายดำรงอยู่ในโลกปรากฏการณ์เท่านั้น เมื่อชีวิตฝ่ายกายหยุดทำงานอย่างถาวรและตายลงในที่สุด วิญญาณจะแยกออกจากกาย ชีวิตฝ่ายวิญญาณจะดำเนินต่อไปเป็นอิสระไม่ขึ้นต่อโลกปรากฏการณ์ สำหรับชาวคริสต์เรียกว่า ชีวิตหลังความตาย (Life after Death) เป็นชีวิตที่แท้จริง ความหมายของการมีชีวิตอยู่ในโลกปรากฏการณ์อยู่ที่การปฏิบัติตามคำสอนที่ตนเชื่อว่าจะนำตนไปสู่พระเจ้า การแสวงหาสวรรค์ และศรัทธาต่อพระเจ้า เพราะเมื่อตายไปแล้ววิญญาณจะไปรวมเป็นเอกภาพเดียวกันกับสิ่งสูงสุด คือ พระเจ้า ความตายจึงมีจุดหมายอยู่ที่การนำวิญญาณไปสู่โลกหน้าที่สมบูรณ์อันเป็นภาวะเหนือวิสัยที่มนุษย์บนโลกนี้จะหยั่งถึงได้ ความตายเปรียบเหมือนด่านทดสอบให้มนุษย์เล็งเห็นการกระทำที่ผ่านมาในโลกปรากฏการณ์ ด้วยความหวังว่า เมื่อความตายเกิดขึ้นกับตนแล้วตนจะได้รับสิ่งที่ประเสริฐปราศจากความทุกข์ทั้งปวง ศาสนาคริสต์ถือว่าโลกแห่งปรากฏการณ์เป็นแดนเนรเทศ เป็นสถานที่ทดลอง เป็นบ้านชั่วคราวเพียงเท่านั้น เพลโตเห็นว่าเป็นโลกแห่งเงา พรหมณ์เห็นว่าเป็นโลกแห่งมายา ความตายแสดงให้เห็นว่าโลกแห่งปรากฏการณ์ที่เราสัมผัสได้นี้ไม่มีแก่นสาร ความตายจึงมีความหมายเพื่อยืนยันความมีอยู่ของวิญญาณอมตะและชีวิตโลกหน้า (สุวรรณา สถาอานันท์, 2539)

2) ชีวิตกับความตายตามทัศนะของสสารนิยม (Materialism) มองว่ามนุษย์ประกอบด้วยร่างกายกับจิตวิญญาณ ทั้งสองต่างก็เป็นสสาร ร่างกายมนุษย์เป็นเพียงสสารที่ยึดโยงกันเป็นกลุ่ม ไม่มีจิตวิญญาณที่นอกเหนือจากสสารแต่อย่างใด ร่างกายกับจิตวิญญาณสามารถแตกดับเช่นเดียวกับสสารอื่น ๆ จิตหรือวิญญาณเป็นเพียงสิ่งสมมุติขึ้นมาว่ามีตัวตน ที่จริงแล้วไม่มีความเป็นอยู่ (Non-being) เพราะสิ่งที่เรียกว่าจิตเป็นผลผลิตแห่งปรากฏการณ์ของสสารเท่านั้น สสารนิยมไม่เชื่อ ชีวิตหลังความตาย ความตายเป็นเพียงการสิ้นสุด

การทำงานของร่างกายและอวัยวะและถือเป็นการสิ้นสุดของชีวิตเพียงเท่านั้น สาระสำคัญของชีวิตอยู่ที่ปัจจุบันที่เดินตามกลไกทางวัตถุที่สามารถพิสูจน์ได้ มีเฉพาะโลกนี้เท่านั้น ฉะนั้นความตายเป็นจุดสุดท้ายปลายทางของชีวิต ความตายเป็นความว่างเปล่าของชีวิต ที่ปราศจากการรับรู้จากความรู้สึกใด ๆ ทั้งสิ้น ปรัชญาจารย์วากสอนให้ใช้ชีวิตให้มีความสุขที่สุดเท่าที่จะทำได้ ในช่วงเวลาอันสั้นที่อยู่ในโลก ประโยชน์นิยมของจอห์น สจ๊วต มิลล์ ไม่ได้มุ่งที่ความสุขส่วนตน หากได้แก่ความสุขส่วนรวม ซึ่งเป็นไปตามหลักมหัสข มนุษย์จะต้องยอมรับเหตุผลและแบบแผนการดำเนินชีวิตเพื่อบรรลุตามเหตุผล คุณธรรมจึงหมายถึงชีวิตที่ดำเนินตามเหตุผล (สุวรรณสาธานันท์, 2539)

3.3 ชีวิตกับความตายตามทัศนะของอัตถิภาวนิยม (Existentialism) มองว่ามนุษย์เรามีอยู่อย่างว่างเปล่า ตัวมนุษย์เองยังมิได้เป็นอะไร มนุษย์เป็นเพียงแค่การมีอยู่ แต่มนุษย์เป็นผู้สร้างสาระให้แก่มันเอง ภายหลังฌอง-ปอล ซาทร์ (Jean-Paul Sartre, 1905-1980) นักปรัชญาอัตถิภาวนิยมกล่าวว่าการมีอยู่มาก่อนสาระ (Existence precede Essence) หมายถึงไม่มีใครมีแก่นสารตายตัว มนุษย์สร้างตัวเอง มนุษย์เป็นผลผลิตของการกระทำ มนุษย์จึงพร้อมที่จะเป็นอะไรก็ได้ในทุกขณะและเนื่องจากลักษณะการมีอยู่ของมนุษย์มีความแปลกเด่นเฉพาะบุคคล มนุษย์จึงต้องใช้เสรีภาพในการสร้างสาระให้แก่มันเองตามที่ต้องการจะเป็นได้ อัตถิภาวนิยมอธิบายชีวิตกับความตายมีความสัมพันธ์กัน กล่าวคือ ความตายเป็นความจริงของชีวิตที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ ความตายคือความหมายของชีวิต (อัตถิภาวนิยม) ขณะดำรงอยู่ในช่วงเวลาที่ยังมีอยู่ ความสัมพันธ์ของชีวิตและความตายคือข้อจำกัดของอัตถิภาวนิยม ที่ทำให้มนุษย์ต้องให้ความหมายกับสิ่งอื่นๆ มนุษย์มีความผูกพันใกล้ชิดกับโลกของตน โดยความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับโลกเป็นไปตามเจตนารมณ์ของมนุษย์ การมีอยู่กับเสรีภาพเป็นเรื่องเดียวกันหรือมนุษย์มีอยู่ มนุษย์ก็มีเสรีภาพ เสรีภาพจึงไม่อาจแยกจากความเป็นมนุษย์ การมีอยู่กับเสรีภาพเป็นเรื่องเดียวกันหรือมนุษย์มีอยู่ มนุษย์ก็มีเสรีภาพ เสรีภาพจึงไม่อาจแยกจากความเป็นมนุษย์ มนุษย์สามารถสร้างความหมายและคุณค่าของชีวิตจากการตัดสินใจของตนเอง (สุวรรณสาธานันท์, 2539)

4) ชีวิตกับความตายตามทัศนะของพุทธศาสนา มองว่า ความตายเป็นเพียงการแตกดับในครั้งหนึ่งของขันธ์ 5 (ขณิกมรณะ) หรือการแตกดับลงของนามรูปในชาติหนึ่ง ๆ เพราะการขาดสิ้นแห่งอินทรีย์ แต่อย่างไรก็ตามตราบเท่าที่มนุษย์ยังมีวิชา ตัณหา อุปาทานชีวิตก็ยังคงปฏิสนธิคือเกิดใหม่ในภพภูมิต่างๆ ตามสภาพของกรรม กล่าวคือ หากมนุษย์ประกอบกรรมดีเมื่อชีวิตสิ้นสุดลงก็ย่อมเข้าถึงสุคติ ส่วนผู้ประกอบกรรมชั่วเมื่อชีวิตสิ้นสุดลง ก็ย่อมเข้าถึงทุคติ ทั้งนี้เป็นไปตามกฎธรรมชาติที่ว่าเมื่อเหตุก็มีผลให้สม กันความตายเป็นเพียงการเปลี่ยนแปลงช่วงหนึ่งของกระแสชีวิตที่หมุนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ การตายแล้วเกิดจะยังคงดำเนินต่อไปตราบเท่าที่เหตุปัจจัยคือกิเลสยังไม่ถูกทำลาย เมื่อใดหากมนุษย์สามารถกำจัดกิเลสอันเป็นเหตุปัจจัยของการเวียนว่ายในสังสารวัฏได้ เมื่อนั้นการเวียนว่ายตายเกิดจึงจะสิ้นสุดลง การที่ความตายกลายเป็นปัญหาหรือกลายเป็นสิ่งที่สร้างความทุกข์ให้แก่มนุษย์ขึ้นมาก็เพราะไม่รู้ไม่เข้าใจความจริงของชีวิตตลอดจนกระบวนการของ

ชีวิต (อวิชชา) หากแต่ได้ปรุงแต่งพร้อมทั้งยึดมั่นถือมั่น (อุปาทาน) ในสิ่งที่ปรุงแต่ง โดยมีอัตตาเป็นพื้นฐานที่เหนียวแน่นโดยหารู้ไม่ว่าทั้งกายและจิตหรือรูปและนามดังกล่าวก็เป็นเพียงสภาพธรรมซึ่งไม่มีตัวตนบุคคลแต่อย่างใด อย่างไรก็ตาม กระแสของธรรมชาติของสังขารธรรมย่อมเป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัยที่มีอยู่ เมื่อมีความปรารถนาที่จะทวนกระแสเหตุปัจจัยดังกล่าวด้วยความไม่รู้ไม่เข้าใจ ความทุกข์จึงเกิดขึ้นแก่ผู้ฝ่าฝืนเป็นธรรมดา ในอีกแง่มุมหนึ่งพุทธศาสนาได้ใช้ประโยชน์จากความตายโดยวิธีที่เรียกว่า มรณสติ กล่าวคือ พุทธศาสนาทือว่าการเจริญมรณสติหรือการมีสติระลึกถึงความตายอยู่เสมอ เป็นสิ่งที่มีคุณค่าอย่างยิ่งต่อชีวิต มรณสติช่วยให้มนุษย์สามารถเผชิญกับความตายได้อย่างมีสติและสงบ (ณัฐยา วาสิงหน, 2541)

แนวคิดความตายกับแนวคิดวิญญาณนิยม

แนวคิดความตายกับแนวคิดวิญญาณนิยม (Animism) เป็นแนวความคิดที่มาความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกล่าวคือ ความตายเป็นสิ่งตรงข้ามกับการมีชีวิต และชีวิตคือองค์ประกอบของร่างกายกับวิญญาณ เมื่อเกิดความตายสิ่งที่พังทลายไปคือร่างกาย สิ่งที่ยังอยู่คือวิญญาณ ทำให้มนุษย์เกิดความกลัวเกรงวิญญาณ แนวคิดวิญญาณนิยม (Animism) เป็นความเชื่อของมนุษย์ที่พัฒนาสูงกว่าความเชื่อแบบพลังลึกลับ โดยเชื่อว่ามนุษย์ในโลกนี้มีพลังชนิดหนึ่ง ที่มีลักษณะเป็นหน่วยรวมไม่ได้กระจายอยู่ทั่วไป หน่วยเหมือนพลังลึกลับนี้อาศัยอยู่ในคน สัตว์ พืช และสิ่งของ เป็นสิ่งที่รู้จักคิด มีสำนึก มีความต้องการ มีการตัดสินใจได้ มีลักษณะเป็นตัวตนบุคคลที่สามารถจะแปรเปลี่ยนไปในทางดีหรือชั่วได้ด้วยการตัดสินใจของตนเองเรียกว่า วิญญาณ คำว่า “Animism” มาจากภาษาลาตินว่า Anima ซึ่งแปลว่า วิญญาณ ภาษาอังกฤษใช้ คำว่า “soul” บ้าง “spirit” บ้าง คำว่า soul หมายถึงวิญญาณที่อยู่ในร่างกายของคนที่ยังมีชีวิตอยู่ เป็นตัวตนแท้ของคน มีฐานของชีวิตเป็นอมตะไม่รู้จักตาย ส่วนจิตหรือใจ ภาษาอังกฤษเรียกว่า mind เป็นอาการหรือคุณสมบัติของ soul ที่มีการรู้จักคิด มีความรู้ ส่วนคำว่า spirit หมายถึงเอาวิญญาณที่ออกจากร่างกายเมื่อคนตายไปและคงอยู่ในโลกของวิญญาณ ทั้งนี้นักปรัชญาให้สนใจองค์ประกอบของวิญญาณและแสดงความเห็นออกมาตามที่ตนเข้าใจ (พิน ดอกบัว, 2555) เช่น บอกว่า วิญญาณประกอบไปด้วยธาตุต่างๆ แต่ละอย่างเป็นวิญญาณแต่ละชนิดที่ทำหน้าที่รับรู้สิ่งที่สอดคล้องกับตน เช่น ธาตุดิน มีหน้าที่รับรู้ธาตุดินที่เป็นวิญญาณภายนอก ตามแนวคิดของอิมพิโตเคลส วิญญาณเป็นกระบวนการแห่งไฟ แหล่งกำหนดสรรพสิ่งเป็นพลวัตเคลื่อนไหวตลอดเวลา ตามแนวคิดของเฮราคลิตุส และวิญญาณเป็นอากาศหรือลมหายใจ ตามแนวคิดของอแนกซิแมนเดอร์ วิญญาณจึงเป็นสิ่งที่มีความสัมพันธ์ที่แตกต่างจากร่างกาย อยู่คนละส่วนกัน สิ่งที่ทำให้มนุษย์เรามีความเชื่อว่ามีวิญญาณ (พิสิฐ วัชรสุโพธิ์, 2549) น่าจะมีสาเหตุดังต่อไปนี้

1) ความฝัน ความฝันเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดมาพร้อมมนุษย์ เป็นลักษณะเมื่อมนุษย์นอนหลับและฝันไป โดยในความฝันนั้นพบกับสิ่งต่าง ๆ มากมาย แต่เมื่อตื่นขึ้นมากลับพบว่าตนเองยังนอนอยู่ในห้อง จึงทำให้คิดได้ว่าจะมีอีกสิ่งหนึ่งในร่างกายออกไปเที่ยวเดินทางไป ซึ่งหมายถึง วิญญาณ

2) ความคิดแบบนามธรรม ในขณะที่คนเราใช้ความคิดอย่างหนักอยู่นั้นจะทำให้เราลืมโลกไม่รับรู้เหตุการณ์ภายนอกที่อยู่รอบข้างไป แม้ว่าตาจะมองเห็นเหตุการณ์รอบข้างแต่ไม่ได้ใส่ใจว่ามีอะไรเกิดขึ้นบ้าง แสดงว่าร่างกายและใจสามารถแยกกันทำงานได้

3) ความหวาดกลัวต่อคนตาย เมื่อเราพบเห็นคนที่ตายใหม่ๆ โดยสาเหตุต่างๆ พอกลับมาบ้าน นอนหลับตาจะมองเห็นภาพหลอนติดตา ทำให้เกิดความกลัว เหมือนว่าคนที่ตายไปมาปรากฏต่อหน้า ด้วยเหตุนี้คนเราจึงกลัววิญญาณคนตายมากที่สุด

4) ประสบการณ์ทางวิญญาณแบบต่างๆ หลายคนเคยพบเห็นเพื่อนที่สนิท มาพูดคุย จำเวลาและเหตุการณ์อย่างชัดเจน แต่มาทราบภายหลังว่า วันเวลาที่ได้พบกันนั้น เป็นการจากไปของเขาแล้ว แสดงว่าวิญญาณของเขามาส่งข่าว

วิญญาณ (Soul) ในทฤษฎีของอาริสโตเติล หมายถึง ชีวิต ซึ่งเกิดมาจากการประชุมกันของสสารธาตุ 4 เป็นสิ่งไร้ชีวิตมาประกอบกันเข้าเป็นรูปร่างแล้วต่อจากนั้น จึงจะมีวิญญาณเข้ามาสิงสถิตอยู่ ตามแนวคิดในนิทานกรีกโบราณบอกว่าวิญญาณดั้งเดิมของมนุษย์อยู่ในสภาพเป็นสัตว์เดรัจฉานเช่นเดียวกับสัตว์ทั่วไปและจากนั้นก็ไ้วิวัฒนาการมาเป็นคนรวมความว่า วิญญาณเป็นสัตว์เดรัจฉาน ซึ่งต่อมาวิวัฒนาการมาเป็นมนุษย์ วิญญาณเป็นหลักการของชีวิตด้วย ซึ่งมีสภาวะต่าง ๆ ดังนี้ สภาวะนิรันดร์ สภาวะนามธรรมซึ่งต่างกับร่างกายและแยกออกจากร่างกายได้ และสภาวะที่ทำให้เกิดสติสัมปชัญญะ ส่วนคำว่า ชีวิต หมายถึง ความสามารถในการรับอาหารเจริญเติบโตและเสื่อมสลายไป วิญญาณนั้นมี 3 ชนิด คือ วิญญาณมีลักษณะเคลื่อนไหวได้โดยตัวของมันเอง วิญญาณมีลักษณะโปร่งใส (กายทิพย์) และวิญญาณมีลักษณะเป็นธาตุรู้ คือการรับรู้สิ่งต่าง ๆ ที่ดำรงอยู่ลักษณะเหล่านี้ทั้งหมดเป็นพื้นฐานของวิญญาณ ซึ่งมีลักษณะที่เที่ยงแท้ถาวรไม่มีการเสื่อมสลาย เป็นอมตะนิรันดร์ (ชัยวัฒน์ อัตพัฒน, 2542)

วิญญาณตามแนวคิดพุทธศาสนา หมายถึง วิญญาณเป็นการรับรู้ที่เกิดชั่วขณะหนึ่งๆ ทางอายตนะ ทั้ง 6 คือ เมื่อตาเห็นรูปเรียกว่า จักขุวิญญาณ หูได้ยินเสียงเรียกว่าโสตวิญญาณ จมูกดมกลิ่นเรียกว่า ฆานวิญญาณ ลิ้นลิ้มรสเรียกว่า ชิวหาวิญญาณ การถูกต้องสัมผัสเรียกว่า กายวิญญาณ และใจคิดหรือรับอารมณ์ทางมโนภาพที่ไม่ผ่านทางระบบประสาทสัมผัสโดยตรง เป็นการคิดจินตนาการ เรียกว่า มโนวิญญาณ แต่การรับรู้ที่กล่าวนี้เป็นเพียงพฤติกรรมที่แสดงออกมาจากวิญญาณ นอกจากนั้นตาม ทศนะทางพุทธศาสนายังเชื่อ ภาวะจิตวิญญาณหรือภาวะจิต เป็นวิญญาณที่อยู่หนึ่งในส่วนลึก ไม่ออกมารับรู้อารมณ์ แต่เมื่อมีสิ่งมากระตุ้นก็จะส่งวิญญาณที่มีหน้าที่รับรู้ออกไปทำหน้าที่ ซึ่งวิญญาณมีหน้าที่ 4 ประการ (พิสิฐ คุตรสุโพธิ์, 2549) ดังนี้

- 1) หน้าที่เกิด เรียกว่า ปฏิสนธิวิญญาณ (จิตดวงแรกในการเริ่มต้นชีวิต)
- 2) หน้าทีรักษาชีวิต เรียกว่า ภวังควิญญาณ (ศูนย์บัญชาการวิญญาณ)
- 3) หน้าทีปฏิบัติการ เรียกว่า วิถีวิญญาณ (จิตทีเข้าสู่ระบบการรับรู้อารมณ์)
- 4) หน้าทีสุดท้าย (ตาย) เรียกว่า จุตวิญญาณ (จิตดวงสุดท้ายในชีวิต)

วิญญาณเป็นคุณสมบัติของชีวิตคนและสัตว์ตั้งแต่แรกเกิดจนกระทั่งตาย เมื่อคนเราตายไป มีสิ่งหนึ่งทีไม่ตายตามร่างกาย คือ วิญญาณคนทีตายไป (Spirits of the dead) แต่จะออกจากร่างกายไป สิ่งนี้มนุษย์เรียกว่า ผี หรือ Spirit ซึ่งได้แก่วิญญาณทีออกจากร่างมนุษย์นั่นเอง

ปรัชญาการเมืองว่าด้วยเรื่องสบทความตาย

ความกลัวตายเป็นความรู้สึกร่วมอย่างหนึ่งของมนุษยชาติ เนื่องด้วยมนุษย์เรากลัวความเจ็บปวดทุกข์ทรมานและกังวลว่าต้องเผชิญกับวาระสุดท้ายของชีวิตอย่างโดดเดี่ยว การคิดถึงความตายทำให้มนุษย์หวาดหวั่นพรั่นพรึง เนื่องจากตามมโนภาพการตายคือความโดดเดี่ยวและไร้ความหมาย เมื่อผู้คนจินตนาการเกี่ยวกับความตาย พวกเขาจะมองว่านั่นเป็นสิ่งที่ต่างไปจากชีวิตทีพวกเขาู้จักมากๆ แต่ในความจริงแล้วความตายเป็นส่วนหนึ่งของชีวิต และเราอาจจะไม่จำเป็นต้องกลัวความตายมากเท่าทีเป็นอยู่ ความคาดหวังของเราเกี่ยวกับการตายมักจะไม่สอดคล้องกับความจริง แต่โดยภาพรวมแล้ว ความตายอาจจะน่ากลัวน้อยกว่าทีคนจำนวนมากคิด อาการกลัวตาย (thanatophobia) ได้อธิบายว่า มนุษย์ทุกคนกลัวตายเพราะไม่สามารถยอมรับความคิดเกี่ยวกับการตายได้ มนุษย์ต้องต่อสู้กับความขัดแย้งภายในตัวเองอย่างต่อเนื่องระหว่างความปรารถนาทีจะมีชีวิตอยู่และการรับรู้ว่าความตายเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ แม้การรับรู้ว่าสักวันหนึ่งมนุษย์เราต้องตาย จึงกระตุ้นให้มนุษย์พยายามรักษาความเชื่อหรืออุดมการณ์ของตัวเองไว้อย่างหนาแน่น เพราะสิ่งเหล่านี้ทำให้พวกเราู้สึกว่าชีวิตของตัวเองมีความหมาย เลยจำเป็นทีจะต้องใช้ชีวิตอยู่ร่วมกับมัน แม้หลายคนจะยอมรับได้แล้วว่า “ชีวิตไม่ยั่งยืน” ยังไงสักวันหนึ่งก็ต้องตายจากคนทีรักไป แต่ในใจของเรากลับพยายามหนีจากความตายอยู่ทุกเมื่อเชื่อวัน เพราะมนุษย์จะกลัวความตายเป็นธรรมชาติ (ธเนศ วงศ์ยานนาวา, 2540)

ความพยายามในการเอาชนะความกลัวความตาย สำหรับโสเกรตีส อธิบายว่า ปรัชญา คือการใช้ชีวิต (way of life) ทีเกิดจากความหลงใหลและอุทิศตัวให้มันตลอดชีวิตเพื่อการหลุดพ้น การรู้จักตนเอง (know thyself) เป็นคติพจน์มาจากมหาวิหารเดลไฟ มีนัยบ่งบอกถึงความรู้ ปัญญาและความสุขผ่านการทีบุคคลรู้จักควบคุมตนเองผ่านการปกครองตัวเอง โดยจะปกครองตนเองได้นั้นบุคคลผู้นั้นต้องผ่านมาทางจิตวิญญาณโดยให้ส่วนทีเป็นความรู้ มีอำนาจสูงสุด ด้วยการปกครองจิตวิญญาณส่วนอื่น ๆ ซึ่งได้แก่ส่วนของความกล้าหาญ และส่วนของความอยากหรือกิเลสตัณหา มีปรากฏในบทสนทนา Phaedo โสเกรตีสสนทนากับ Cebes ในเรื่องของจิตวิญญาณว่า เมื่อจิตวิญญาณและร่างกายอยู่ด้วยกัน ธรรมชาติมีการบัญชาให้ฝ่ายหนึ่งเป็นผู้ได้ปกครอง ถูกปกครองอีกฝ่ายหนึ่งเป็นผู้ปกครองเป็นเจ้านาย สิ่งเหล่านี้ก็เหมือนกับเทพเจ้า (the divine) และมนุษย์

(the mortal) ใช้หรือไม่ ธรรมชาติของเทพเจ้าคือการปกครองและเป็นผู้ชี้นำขณะที่มนุษย์เป็นผู้ได้ปกครอง ถูกปกครองใช้หรือไม่ แน่นอนว่าจิตวิญญาณก็เหมือนกับเทพเจ้า ร่างกายก็เป็นเหมือนกับมนุษย์ จิตวิญญาณส่วนใหญ่ก็เหมือนกับเทพเจ้า มีเป็นอมตะ มีปัญญา สร้างให้เกิดความเป็นเอกภาพและไม่เสื่อมสลายยังคงสภาพเดิมอยู่เสมอ ขณะที่ร่างกายคือมนุษย์ เป็นปุถุชนคนธรรมดา มีความหลากหลายของรูปแบบ แต่เสื่อมสลายและไม่อาจคงสภาพเดิม (พิศาล มุกตารัศมี, 2560) ความรู้ที่จิตวิญญาณในส่วนที่เป็นปัญญา สามารถเข้าถึงความรู้ในรูปของแบบ (Form) เป็นความรู้ที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ดำรงอยู่อย่างถาวรแตกต่างไปจากความรู้ที่ได้มาหรือเข้าถึงด้วยการใช้ผัสสะที่เปลี่ยนแปลง ไม่น่าเชื่อถือและไม่มีความแน่นอน ซึ่งมาจากธรรมชาติที่ต้องอยู่ภายใต้ข้อกำหนดและเงื่อนไขจากตัวบุคคล เวลาและสถานที่ การใช้ผัสสะการรับรู้ (senses) นอกจากไม่น่าเชื่อถือแล้ว ยังมีความต้องการที่ไม่มีที่สิ้นสุดซึ่งความต้องการ ความกลัวดังที่เกิดและดับไปเหล่านี้ขัดขวางและเป็นอุปสรรคไม่ให้คุณคนเข้าถึงความรู้ที่แท้จริงได้ ผัสสะและร่างกายเป็นสาเหตุที่นำมนุษย์ไปสู่ความขัดแย้งเหมือนที่โสเกรตีสพูดถึงว่า ผัสสะสร้างให้เราเกิดความต้องการ ความอยากปรารถนา ความกลัว มายาคติทุกประเภทและสิ่งที่ปราศจากสาระเสียเป็นส่วนใหญ่ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า ในความจริงและที่ปรากฏไม่เคยมีความคิดประเภทใดที่ถือกำเนิดมาจากการรับรู้ของร่างกาย มีเพียงแต่ร่างกายและความต้องการของมันทำให้เกิดความขัดแย้งและการรบราฆ่าฟันกัน ศักดิ์สงครามทั้งหลายมีสาเหตุมาจากความต้องการที่จะครอบครองความมั่งคั่ง ร่างกายและการที่เราตามใจมันคือสิ่งที่ทำให้มนุษย์เราต้องตกเป็นทาส และเป็นสิ่งที่เปื้อนอุปสรรคให้มนุษย์เข้าไม่ถึงปัญญา ความรู้ในเชิงที่ว่าวิญญาณเองมีความแตกต่างไปจากร่างกาย ตั้งแต่ร่างกายเองเป็นที่กักขังหรือเป็นสถานที่อยู่อาศัยชั่วคราวของจิตวิญญาณในช่วงที่บุคคลยังมีชีวิตอยู่ ร่างกายเกิดการเน่าเปื่อยสูญสลายไปตามกาลเวลา ตรงกันข้ามกับวิญญาณที่เมื่อปลดปล่อยตัวเองออกจากร่างกายแล้วก็มีความเป็นอมตะ (immortality) หรือความกลัวความตายนำมนุษย์มาสู่ความรู้ในความเป็นอมตะ ความตายจึงถูกนักปรัชญาอธิบายว่า เป็นเพียงช่วงระยะเวลาการเปลี่ยนผ่านของวิญญาณ (transformative) เพื่อไปสู่โลกอื่น หรืออาจเป็นเพียงกระบวนการของเปลี่ยนรูปเปลี่ยนร่าง (reincarnation/metempsychosis) เหมือนในบทสนทนา Apology ที่โสเกรตีสบรรยายไว้ว่า ความตายเป็นสิ่งที่น่าชื่นชม มันอยู่ระหว่างสองสถานะ อย่างแรกความตายเป็นสิ่งที่ไม่มีอะไรเลย ไม่มีการรับรู้ในสิ่งใดเลย หรือมันเป็นสิ่งที่เราพูดกันมาว่าความตายคือการเปลี่ยนแปลงและการเปลี่ยนที่วิญญาณจากอีกที่นี้ไปสู่อีกที่หนึ่ง (พิศาล มุกตารัศมี, 2560)

ส่วนการกล้าเผชิญหน้ากับความตายอย่างกล้าหาญด้วยสติปัญญาของโสเกรตีสมาจากความคิดที่คาดหวังไว้อย่างดีว่า มือนาคได้รอคอยมนุษย์อยู่ภายหลังความตาย ความตายนำมนุษย์ไปสู่การเกิดใหม่ มีชีวิตใหม่เป็นครั้งที่สอง (second existence) เหมือนอย่างทีโสเกรตีสอธิบายถึงชีวิตหลังความตายในดินแดน นรกภูมิ หรือ Hades และเป็นกิจกรรมของนักปรัชญาที่ต้องปลดปล่อยวิญญาณให้เป็นอิสระหรือแยกมันออกจากร่างกาย เนื่องจากจิตวิญญาณเป็นเพียงสิ่งเดียวที่จะเข้าถึงความรู้ ความจริง ความสวยงามและความยุติธรรมหรือโลกของแบบได้ รวมไปถึงความสามารถในการรับมือและเผชิญหน้ากับความตายอย่างกล้าหาญ และมีความสุข (พิศาล มุกตารศรี, 2560)

พอสรุปองค์ความรู้เพื่อเผชิญหน้ากับความตาย คือความรู้ที่แยกสภาวะการดำรงอยู่ของมนุษย์ออกเป็นสองส่วน คือในส่วนของร่างกายและจิตวิญญาณ ผลจากความรู้ในเรื่องความกลัวความตายทำให้สามารถเผชิญหน้ากับความตายได้อย่างกล้าหาญและสง่างาม เมื่อพิจารณาความรู้ที่เกิดขึ้นจากความกลัวความตาย คือความรู้ที่ทำให้ผู้รู้หลุดพ้นไปจากความกังวล การให้ความสำคัญแก่ทางร่างกาย ที่นอกจากจะเป็นสิ่งที่คอยขัดขวาง เป็นอุปสรรคในการเข้าถึงแบบของความรู้และคุณธรรมในช่วงที่บุคคลยังมีชีวิตอยู่ ความตายจึงเป็นช่วงเวลาที่มีความสำคัญในฐานะการปลดปล่อยและให้จิตวิญญาณเป็นอิสระจากพันธนาการของร่างกาย ขณะที่จิตวิญญาณไม่ใช่อะไรที่เสื่อมสลายและดับสูญไปเหมือนกับร่างกาย ความเป็นอมตะของจิตวิญญาณจึงเป็นสิ่งที่เรารู้และสิ่งที่ช่วยให้แก่นปรัชญาเผชิญหน้ากับความตายเพื่อปลดปล่อยวิญญาณให้เป็นอมตะ ความรู้เกี่ยวกับความกลัวความตายสร้างให้เกิดความเปลี่ยนแปลงและสร้างรูปแบบใหม่ทางปรัชญาการเมืองในความรู้เชิงทวิลักษณ์การแยกขาดของโลกของความรู้ เหตุผลกับโลกของอารมณ์ ความอยากและความรู้สึกที่เป็นเกณฑ์ใช้แบ่งผู้ปกครองออกจากผู้ใต้ปกครอง อิทธิพลที่เกิดในยุคกลางในเรื่องของมรณสักขีและการแบ่งอาณาจักรทางโลกกับอาณาจักรของพระเจ้า เช่นเดียวกับ วิญญาณเป็นผู้ปกครอง ร่างการเป็นทาสใต้ปกครอง

สรุป

มนุษย์เรายังเคยคิดและยังคงคิดอยู่เสมอว่า ความตายเป็นความจริงของชีวิตที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ เมื่อร่างกายนี้สิ้นลมไป การกลัวตายเป็นเรื่องปกติ ส่วนการหลบเลี่ยงไม่คิดถึง ไม่พูดถึง คือการปฏิเสธความจริง ซึ่งอาจเท่ากับการปฏิเสธชีวิต แม้หลายมนุษย์จะยอมรับได้แล้วว่า “ชีวิตไม่ยั่งยืน” ยังไงสักวันหนึ่งเราก็ต้องตายจากคนที่เรารักไป แต่ในใจของเรากลับพยายามหนีจากความตายอยู่ทุกเมื่อเชื่อวัน เพราะมนุษย์จะกลัวความตายเป็นธรรมชาติ เราเลยพยายามใช้ชีวิตกันอย่างระมัดระวังที่สุด เพื่อให้ชีวิตของตัวเองยืนยาว มีหลายเหตุผลมากที่ทำให้มนุษย์กลัวตาย ไม่ว่าจะเป็นเพราะเชื่อว่าความตายจะทำให้เจ็บปวดทรมาน เพราะไม่แน่ใจว่าพอตายแล้วจะเกิดอะไรขึ้นอะไรหลังจากนั้นบ้าง โดยไม่รู้ว่าจะดีกว่าหรือแย่กว่าตอนมีชีวิตอยู่ เพราะเชื่อว่าพอตายแล้วเราจะไม่มีตัวตนหลงเหลืออยู่อีกต่อไป เพราะเชื่อว่าพอตายแล้วจะถูกสวรรค์ลงโทษ เพราะเชื่อว่าพอตาย

แล้วเราไม่สามารถควบคุมชีวิตของตัวเองได้ เพราะกังวลว่าถ้าตายแล้วคนรอบข้างจะใช้ชีวิตอยู่ได้อย่างไร ทั้งหมดนี้สามารถทำให้เกิดความกังวลเรื่องความตายขึ้นมาได้ ซึ่งกระตุ้นให้มนุษย์อยากใช้ชีวิตอย่างยืนยาว

เมื่อมีความเกิดก็ย่อมมีความแก่ ความเจ็บ และความตาย เป็นธรรมชาติที่เกิดขึ้นกับชีวิตมนุษย์ทุกคนไม่มีใครใดสามารถหลีกเลี่ยงได้ ตามคำสอนในพระพุทธศาสนาได้กล่าวว่าเพราะมีความเกิดเป็นสาเหตุ ดังนั้นความตายจึงตามมาเป็นธรรมดา แม้ว่าใครไม่ต้องการความตาย ก็จำเป็นต้องพบกับ ความแก่ ความป่วย และความตายเมื่อถึงเวลาที่สมควร ไม่ว่าตายตั้งแต่ปฏิสนธิใหม่ ๆ คือตายในครรภ์เป็นต้น จนกระทั่ง ตายแต่ วัยเยาว์ เหมือนภานะ ที่ผ่านการใช้มาได้ไม่นาน หรือตายตามวัยที่ถึงเวลาชรามากต้องตาย และสุดท้ายแล้วทุกชีวิตจะต้องประสบกับความตายอย่างไม่สามารถหลบหนีได้พ้น

คำถามเชิงปรัชญาว่า ถ้ามนุษย์มีชีวิตเป็นอมตะ ไม่มีวันตาย การดำรงอยู่ของมนุษย์จะยังคงมีความหมายอยู่หรือไม่ ไม่มีคำตอบใดถูกหรือผิด แต่ความกลัวตายส่งเสริมให้หลายคนคงตอบก่อนว่าอยากเป็นอมตะ หรือใครจะรู้ว่าในอนาคตนั้นมนุษย์อาจหาวิธียึดชีวิตออกไปหรือถ่ายเทความทรงจำสู่ร่างใหม่ ความตายอาจถูกตัดทิ้งออกจากการรับรู้ของมนุษย์ก็เป็นได้ แต่ตอนนี้มนุษย์เรายังต้องตาย สถานการณ์มีชีวิตย่อมไม่มีความตาย แต่เมื่อความตายมาถึงสถานการณ์การมีชีวิตย่อมไม่คงอยู่ เราจะอยู่กับชีวิตของตนและคนรอบข้าง กระทั่งกับความตายของเราและคนรอบข้างอย่างไร ควรเป็นคำถามสำคัญของชีวิตมนุษย์มากกว่าการมองหาสิ่งที่ไม่เคยมีเลยอยู่ในชีวิต

เอกสารอ้างอิง

กัญญ์ชลา นาวานุเคราะห์. (2564). *จากดับสูญสู่นิรันดร์ : ส่องวิถีหลังความตายจากหลากหลายวัฒนธรรม*.

กรุงเทพมหานคร: บุคส์แคบ.

ชัยวัฒน์ อัดพัฒน. (2542). *ญาณวิทยา (ทฤษฎีความรู้)*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

ณัฐยา วาสิน. (2541). *ความหมายของความตายการตีความตามพุทธปรัชญา*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหา

บัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ธเนศ วงศ์ยานนาวา. (2540). ความรัก/ความรู้/ความตาย: เมื่ออาทิตย์เริ่มอัสดง. *วารสารสังคมศาสตร์*. 30 (2). 1-25.

พระพจนันท์ กุมพล และ คำแหง วิสุทธางกูร. (2561). มโนทัศน์เรื่องความตายในทัศนะศรี อรพินโท.

วารสารวิชาการธรรมทรรศน์. 18 (3). 417-435.

พิศาล มุกดาร์สมิ. (2562). *ความกลัวความตายกับปรัชญาการเมือง*. มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

พิสิษฐ์ โคตรสุโพธิ์. (2549). *ศาสนาเบื้องต้น*. กรุงเทพมหานคร: พี เอส การพิมพ์.

พิน ดอกบัว. (2555). *ปวงปรัชญากรีก* (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพมหานคร: สยามปริทัศน์.

ลัญญ์ศักดิ์ อรรถยากร. (2561). การยอมรับความตาย. *จุฬาลงกรณ์เวชสาร*. 62 (5). 761 – 772.

- สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ. (2559). *สุขสุดท้ายที่เลือกได้*. กรุงเทพมหานคร: สำนักวิชาการและ
นวัตกรรม สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ.
- สุวรรณา สถาอานันท์. (2539). *มโนทัศน์เรื่องความตายในคัมภีร์จวงจื้อ*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร
มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อดิศักดิ์ ทองบุญ. (2563). *ชีวิตและความตาย ตามทรรศนะของพระพุทธศาสนาและตามทรรศนะของนัก
ปรัชญาอินเดีย*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- อภิโชค เกิดผล. (2563). พินิจ "ความตาย" ในฐานะปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรม. *วารสารธรรมศาสตร์*. 39 (1).
183-201.
- Ava Chitwood. (2006). *Death by Philosophy*. Michigan: The University of Michigan Press, 1.
- Gilles Deleuze. (1988). *Spinoza: Practical Philosophy*. San Francisco: City Lights Books, 12-
13.
- Jacques Derrida. (2020). *Life Death*. Chicago: University of Chicago Press.
- Jacques Derrida. (1996). *The Gift of Death*. Chicago: University of Chicago Press, 41-43.
- Jean Birnbaum. (2007). *Learning to Live Finally: An Interview with Jean Birnbaum*. New
Jersey: Melville House, 24.
- Maurice Blanchot. (1994). *Work of Fire*. California: Stanford University Press, 300.
- Norbert Elias. (2001). *Loneliness of the Dying*. New York: Continuum, 3- 8.
- Philippe Ariès. (1976). *Western Attitude Toward Death*. translated by Patricia M. Ranum.
London: Marion Boyars, 2-3.